

ПИСАТЕЛСКОТО ПОДВИЖНИЧЕСТВО НА ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК – ТРАДИЦИЯ И ПОСЛАНИЯ

Антоанета Буюклиева

Университет „Проф. д-р Асен Златаров Бургас

THE LITERARY ASCETICISM OF GREGORY TSAMBLAK: TRADITION AND MESSAGES

Antoaneta Buyuklieva

Prof. Dr. Asen Zlatarov University of Burgas, Bulgaria

Abstract: The article examines the role and merit of Gregory Tsamblak in the social, political and spiritual context of the 15th century. That is when the Ottoman invasion of the Balkans raised the question of the Church of Christ's consolidation and the unification of the Christian West and East as a way to stop the invasion. The struggle for the unity of the Church, which the metropolitan bishops of Kyiv and Lithuania turned into their mission, into an ascetic feat, also left a mark on Tsamblak's literary work. As a brilliant orator and preacher of Christ, he confronted the schism between Catholicism and Orthodoxy and the Union of a Catholic model under the supremacy of the Pope, which was disastrous for Christendom in the face of the heathen invaders.

Keywords: Christianity; asceticism; Catholicism; Orthodoxy; Church; unity.

Митрополит Григорий Цамблак е един от най-авторитетните български книжовници. Той е дейна и творческа натура, която с активната си гражданска позиция и идеите, които отстоява и пропагандира, се утвърждава като писател и проповедник на българската, сръбската, румънската и руска литература. Чрез своята ораторска проза той подновява и реформира проповедническата книжнина на Молдова и Русия. С положителност може да се твърди, че: „не просто липсата на четива, а духононосното светоотеческо богословие на свещеноинока, игумена и митрополита Григорий Цамблак, поетическото въздействие на благодатното му слово са в основата на дълговременния интерес към неговото творчество във Великото княжество Литовско и Московска Русия“ (Кенанов 2000: 91).

Като пряк ученик на Евтимий Търновски Цамблак разработва до съвършенство и разпространява в православните славянски литератури принципите на исихаската доктрина, наложени в духовния и книжовен живот от послед-

ния български патриарх и създадената от него Търновска книжовна школа. Както е известно, исихасткото учение се заражда сред монашеството, като монашеска практика, която има за цел богопознанието и завръщане в изконното отечество – Небесния Ерусалим – чрез постигане на душевно съвършенство. Пътят към него е абстрахиране от светската суета и аскетичен живот, изпълнен с непрестанни коленопреклонения и молитви, съпроводени с проливане на сълзи. Това задължително условие, за да се съзерцава Таворската светлина – знак за богоспасената душа, определя същността и природата на исихазма, в чиято основа е отшелничеството, подвижничеството. В религиозния, невеществен живот то се свързва с аскетичния живот, който води анахоретът, но в един по-широк смисъл той е самоотвержен човек, който жертва себе си в името на дадена кауза. За него отстояването на това значимо дело се превръща в своеобразен духовен подвиг, изискващ саможертва и пълна отдаденост. В търсене на Божията благодат постниците осъществяват подвижнически подвизи, които се възприемат като наказание за греховете.

Митрополит Григорий Цамблак е свидетел на османското нашествие на Балканите. Той болезнено и с покруса преживява трагичната съдба на християнското население, жертва на жестокостта на османските завоеватели. Неговата будна съвест и гражданска ангажираност не му позволяват да остане безчувствен към робската участ на единоверците си и безпощадния турски поробител. В качеството си на висш духовник, високообразован книжовник и проповедник: „възпитаникът на Търновград и Атон извършва духоносен синтез на светоотеческите писателски традиции и не остава безразличен към богословските спорове от неговата исихастка епоха, сред които се откроява въпросът за *природата* на Таворската светлина, излъчваща се от Исус Христос“ (Кенанов 2000: 85). Един от основните проблеми, който драматизмът на времето и реалната заплаха за християните от османотурските завоеватели поставят пред висшите духовници, архиереи и богослови, е единството на Христовата църква и опазване на Христовото учение.

Въпросът за обединението на западната и източноправославната църква като средство да се спре нашествието на иноверците има своите привърженици сред Православието още по времето на Евтимий Търновски. Бъдещият търновски патриарх се противопоставя на опитите на византийския император Йоан Палеолог за Уния със римокатолическата църква. Като наказателен акт срещу тази негова позиция той е заточен на остров Лемнос. Под влияние на опасността от завоевателната политика на Османската империя и на принудата от страна на Рим, Византия е заставена да приеме Унията без конкретни предварителни условия, гарантиращи равнопоставеността на Западната и Източната църква. В нея тя вижда възможността, с общи усилия, да успее да спре османското нашествие на Балканите.

Подобно на своя учител и духовен наставник Евтимий Търновски, митрополит Григорий Цамблак се противопоставя на Унията. Ортодоксалният

проповедник е безпощаден критик на обединението на източното и западното християнство по римокатолически модел. Той не признава върховенството на папата. Почувствал, като очевиден, апокалиптичния облик и безизходност на времето в което живее, той е наясно, че за да се спре завоевателната политика на Османската империя в страните от християнската духовна и културна общност, е необходимо единство на Христовата църква. Църковният разкол между католици и православни позволява на нашественика-иноверец да придобие съществено превъзходство сред християнската общност. Начетен писател, висш духовник и богослов, отличаващ се с далновидност и религиозна ревност, който владее до съвършенство християнската догматика, просветителят застава зад идеята за единство, за съборност на Църквата. Митрополит Григорий Цамблак с цялата си духовна воля и сърце отстоява този възглед за нея, завещан от отците, установен от съборите, съхранен в продължение на векове от последователите на Спасителя: „Ние вярваме в Едната, Свята, Съборна, Апостолска Църква. Такова е християнското предание за Църквата, предадено от отците, утвърдено от Съборите, пазено в продължение на векове от християнския свят“ (Лоски 2008: 27.12).

Този изначален завет той превръща в основна идея и кауза в духовния, обществен и книжовен живот, в името на която обрича себе си. За скитника-пришълец преданието на Отците за единство на Христовата църква се превръща в мисия, в името на която се жертва, в подвижнически подвиг, чрез който да придобие Божията благодат. Това дава отражение и в писателското и книжовно дело на проповедника, подчинено идеята за единство и равнопоставеност на Изтока и Запада, което според него е единственото средство да се даде отпор на нашественика-друговерец.

„Цамблак живее в апокалиптични очертания, на разгромна, жестока епоха, когато родните му Балкани изпепеляват от безпощадните антихристиянски османотурски завоеватели“ (Кенанов 2000: 87). Опирайки се на съпоставката с библейски събития в „Слово за божествените тайни“, киевският митрополит убедително предава драматизма на онова време разделно, когато османското нашествие поставя на сериозно изпитание съдбата на балканските православни народи, понасящи сериозни демографски, духовни и материални загуби: *Врѣмѣ вѣ всѣхон зими, и воура зыма лютѣиши. // в' нем'же въздоу скварамн исполнаѣ. wskверньшй сѣ и закони прилагаахоу сѣ и ѣ ства и жителства. шѣоу чадо на смѣрть предающѣ, и бра оу брата. и гради оубо поустн шт жителн бываахѣ. в' мѣсто же сѣ горы и хлѣми, и юдолиа и пропасти, и разсѣднѣ камен'ныа, населѣахоу сѣ. волше соудившй вжѣиимь люде съ звѣр'ми превываніоу имѣти. неже ли съ вѣсовскыми слоужитѣми. презираахоу сѣ вчѣства. села, стажаніа. и вѣгѣство прѣпочиташѣ. вѣсхнщаахоу сѣ именіа, шт оугѣникѣ нечестна. стескневахѣ сѣ темници, и юзилица. блѣгѣтивыми, соу(и)ща и потезаниа оумышлахоу сѣ тогда* (Кенанов 2000:102).

Моралът и почитеността на книжовника не му позволяват да остане безразличен към опустошението на Балканския полуостров от турския поробител. Той взима присърце необходимостта да се опази християнството чрез единството на Христовата църква, която да обедини православни и католици. Този екзистенциален проблем проповедникът, книжовникът и висш духовник превръща в своя мисия, на която обрича себе си и своето книжовно дело в подвижнически подвиг, чрез който, постигнал душевно свършенство ще се завърне в изконното отечество – Небесния Ерусалим.

Добре образован духовник и богослов, митрополит Григорий Цамблак развива идеята за единство на Христовата църква като се опира на библейската максима, че самият Иисус оставя като изконен завет пред своите ученици и последователи нейната цялост и неделимост. За Цамблак тя се превръща в преопределеност, на която самотвержено отдава своята обществена и книжовна дейност. В „Слово за преподобните отци на Сирна Събота“ проповедникът метафорично изобразява сплотеността и единението на Христовите последователи: и тако вси тако веригами свързани. единъ другому любовию приплетени сѣще. и инъ иного не превъсхода вѣнїем, тамо възводиши бахѣ, къ ихже и житїа единством на земли под(о)вни бахѣ. где тогда завистъ въ шнѣх и распра. вса въ овша и дша тѣмъ вѣща вът преумноженїа любве (Кенанов 2014: 308). Тук, макар и косвено, той засяга въпроса за единение, равнопоставеност и взаимопомощ. Този въпрос е особено актуален в едно размирно време, когато единствената надежда и упование на православно християнско население на Балканите за спасение от иноверския нашественик е безкористната помощ и подкрепа на римокатолическия свят. В края на творбата проповедникът развива мотива за гордостта като един от душепагубните грехове. **Мы же сего ради не токмо далече вът знаменїи есмь, но и вът самого спенїа. понеже грьдостїю другоу на другога въсхъщаем сѧ. и сего рад(и) смѣрени есмь, мнѧще сѧ быти высшци. мощно въ кромѣ и иных стрѣсти, едином ради грьдостї далече вът Бѧ вътгнати сѧ (Кенанов 2014: 314).**

Антитезата на нравствените категории „гордост, високомерие/смирение“, като носители на изначалната библейска опозиция „Бог/Сатана“ отразява в социален и религиозен план разногласието и разединението между християнския Запад и Изток, както и високото самочувствие и претенциите на католическата общност за мощ, богатство и мъдрост и превъзходство над православиято. В нея се съдържа и негативната оценка и изобличението на митрополит Григорий Цамблак към високомерието на Рим.

Темата за равнопоставеност между Източната и Западната Църква Цамблак прокарва и в „Слово за Връбница“: послѧ и на въстоки влѣговѣстїа, иво въстокъ и мѧ емѣ, такоже въ шлѣмѣ пишеть, и истинно есть писанїе восїаетъ во нѧ во тѣмѣ и сѣни смѣртнѣи сѣдѧщїи. послѧ на запады, възвѣщаѧ възшѣшаго на запады. да тако всѧ съдържаѧ, всѧ исполнитъ своѧ славы, и на лѣчшаѧ възведееть (Кенанов 2000: 128)

Извеждайки на преден план необходимостта от единство на Христовата църква в повечето свои творби, книжовникът се аргументира, като припомня в „Слово за преподобните отци на Сирна събота“ християнското схващане, че Божият Син е изпратен от Отца да бъде неин водач и духовен глава, който да я опази от разрушителната стихия на вътрешните борби. Семантичното значение на „кораба“ в средновековната литература се свързва с Църквата и на Христос като кормчия, който усмирява морската буря и води Божиите чеда към спокоен пристан „вечен, блажен живот“ се свързва с евангелската притча според която „Иисус плава с учениците си на кораб и укротява морската буря (Матей 2: 23–27)“ (Петканова 2000: 129): того коръмльчїю и началника постави людемъ, аггльское во плоти житїе прохощащымъ, и боури велїа и волны подвизати сѧ хотѧхѸ, и ѡт вноутрь оубв и ѡт внѣ врань и ѡб'стоанїе чаемо баше, показа емоу видѣти во ѡбычномъ видѣнїи сѣѣти вражїа простерты по вси земли, и воздухъ ѡбвемлюща (Кенанов 2000: 107). Тези думи, като подтекст, съдържат препратки и кореспондират с действителността, белязана от разкола между Запада и Изтока, който е гибелен за християнския свят, заплашен от завоевателната политика на Османската империя.

Въпросът за значението и мисията на Църквата в духовния живот на християнството се появява като лйтмотив в творчеството на митрополит Григорий Цамблак и в „Похвално слово за отците от Констанския събор“, създадена по повод участието му на църковния събор в Констанца: вы есте искоусни коръмльчїе, иже корабель церковный ко смиренїа пристанищю тихомоу; <...> словеснаѧ всѧ црковнаго оустроенїа, слаждающе и не оставлюще в согнїтїе, и расшествїе еретическых оумышленїи ослаблѧти сѧ,; <...> вы есте врачеве премдренїи, и художнїиши, црковное тѣло не вкоусно хранѧщи всѧческаго, недоуга зломоудренїи их, и на всегдашнее, здравїе возводащи равностїю и съгласїемъ (Кенанов 2000: 195).

Съзнавайки важността на събитието в социалния и религиозен контекст на епохата, ораторът не пропуска да подчертае неговото историческо значение, както и призиванието на участниците в него да бъдат стожери на единството на Христовата църква и да бъдат Христови съработници, като опазят неговия завет и изпълняват нейната иманентно присъща роля на майка, лечителка, животворен извор и спокоен пристан за душите на своите чеда. Тази мисия той много точно и образно дефинира в „Слово за божествените тайни“: толико во тѣшанїе ваше. елико чадѸ къ мѣри. и елико болащемоу ко врачуу. елико жажощемоу къ источникоу. елико корабель къ пристанищю (Кенанов 2000: 95). Предопределеността на делегатите на Констанския събор е предадена с помощта на евангелски цитати, които придават божественост и възвишеност на делото им. „Въвеждат се символически определения за предназначението на същинските Христови слетовници: миротворци, синове Божии (Мт. 5:9), истинни наставници на Евангелския път, добри и верни раби (Мт. 25:21), умели кръмчии, сол на земята (Мат. 5:13), премъдри лечители, звезди църковни, надслънчеви зари,

добри строители, добри пастири (Кенанов 2014: 392–393). В качеството им на Христови последователи Цамблак призовава участниците в събора: тако и паки потщите сѧ молащю ми вас, тѣм же оусерднемъ, и тѣмже дѣством Дѣа. съедините растоаша сѧ. и во єдино събрати по первоному оустроенію. и ѿцьскому преданію. иже ѿт многых лѣт завѣстїю диволою, расцѣпленіое тѣло црковное. (Кенанов 2000: 196). Извеждайки на преден план опозицията Бог – Христос / Дявола и вечната борба между тях, киевският и литовски митрополит поставя в нейните рамки въпроса за единството на Църквата и нейното разцепление. Единението на Христовата църква се свързва с Бог, защото „единственият глава на Църквата е Иисус Христос и църковните взаимоотношения следват да се определят от първозданныя апостолски икуменизъм, завещан от Свещеното Предание и вселенските съборни решения“ (Кенанов 2014: 394), а разцеплението е дело на Сатаната, на „завистта дяволска“.

Поставил пред участниците в събора в Констанц образно смисъла и значимостта на църковното единство и неговия противник, изначалния враг на човешкия род – дявола, проповедникът, ораторът Цамлак прави емоционално обръщение към тях, с което ги призовава да сложат край на разкола: доколѣ любезнѣиши ѿци терпѣте зрѣти оуды Хсѣвы. ѿт съчлененїа и свързанїа ѿтстоащихъ, доколѣ Хс иже ес/ть/ глава цркви, на мнозе ратоуемъ боудеть ѿт оудовъ илии же паче веселис/а/, и краситисѧ долъженъ естъ. идеже во рвенїа и съпренїа, съмышленїа же и неизглана. хоудожества и еже хотѣти єдина другою страноу повѣдит/и/, не авленаа ли рать къ главѣ еже ес/ть/ ХС. того во рад/и/ и в лѣпотоу ѿт премоудраго Павла глава црковна рече сѧ Хсѣ (Кенанов 2000: 196).

Блестящото ораторско майсторство и красноречие на умения вития проличават особено ярко, когато, за да наложи схващането за неделимостта на Христовата църква, използва метафорично сравнение с частите на човешкото тяло: тако съединением жилъ же и артирии всѣх. чювствомъ же ноужднѣиших на себе ношенїем, влѣчнаго же и над главнаго мозга овьдержанїемъ. многосложное сїе и множразличное(!) въ оудѣх животное. єдино// съоустроаа чѣка, и животворѧ. и водаа свои чинъ познавающоу. которомоуждо оудоу. а не безчинно носѧщоу не по воли главной (Кенанов 2000: 196–197). Съпоставката на „удовете Христови“ с „частите на живо същество“, на човешкото тяло, по образен път налага жизненоважната и екзистенциалната необходимост от единството и за двете – разногласието и разкола в църквата е пагубно за душите на христовите хора, липсата на единство между частите на човешкото тяло е гибелно за плътта. Като подтекст съпоставката носи в себе си библейската антитеза тленност/нетленност и придава на словото дълбоко философско внушение.

Митрополит Григорий Цамблак дава емоционален израз на разочарованието и болката си от разединението на Църквата, като припомня, че нейното единение е дело и изконен завет от Спасителя, извършено чрез Евангелското слово и тайнството на Светото Кръщение: доколѣ єдинаа цркви христїаньскаа, на двѣ славѣ раздѣлаеть сѧ. и како же и нареч/е/т сѧ хрїстїаньскаа цркви, не има-

шиа Хсво съединеніе. Хс во съедини нас/ъ/ крѣпнѣем ѿ еѣглиемъ и ко волнои стѣрсти грады. ѿца помози ѡ нас/ъ/ рекъ Оче сътвори их да боудуть едино. такоже и /мы/ едино есмь (По Йоан 17:11) (Кенанов 2000: 197). Той с горчивина подчертава липсата на сплотеност, както и неразбирателството и разногласието между католици и православни: ꙗнѣ же не едино. но има оубо едино еже Хс. славы же и мѡдрованїа разна. вѣра же в Троицѡу едина. исповѣданїе же не съгласно. доколѣ вѣсточнїи да оукрають западных. западнїи же восточныхъ подобно (Кенанов 2000: 197).

Застанал с цялото си сърце срещу високомерието, горделивостта и тщеславието на римокатолическия свят и пренебрежителното им отношение към православието, Цамблак припомня и на двете вероизповедания библейската максима, като казва: рекоу не к ваимъ токмо но и ко грекомъ, Да не хвалит с/а/ премѣдрѡи премѣдрѡстю своею//по великогласному ѡному пр/о/рокоу. и да не хвалит с/а/ силенѡи силою своею. и да не хвалит с/а/ бѣгатын богатствомъ своимъ. но о семъ да хвалит с/а/ хвалѡи с/а ѡ истиннѣ (Йер. 9:23) (Кенанов 2000: 197). Той отрича суетата и празните им мѣдрования с убеждението, че истината е в Божията Премѣдрост: не ѡт вѣшнѡа прѣдрѡсти и мира сего. или ѡт философъ ѡ сжетныхъ помышленнѡи своимѡи. но ѡт бѣць дѣхнооученныхъ извещено выс/тъ/ и преданна. и оутвержена (Кенанов 2000: 197). „При познаване на социологическия контекст от началото на XVв. могат да се осветят подтекстовите дипломатически оценки за разделения християнски Запад и Изток, да се назоват кои се смятат за силни и богати, мѣдри и горди, а заедно с това – кои отстояват на всяка цена своята изключителност“ (Кенанов 2000: 54).

В края на словото си митрополит Григорий Цамблак отправя към участниците в Констанцкия събор гореща молба за обединението на католическия и ортодоксалния свят, като ги призовава към смирение и братска любов: съ мнѡзѣмъ прощенїем, сънидем с/а оубо о Господ/и/ еи ѡтци, истажем с/а добрым истазанїем. и изъвопросим с/а добрым исъвопрашенїем, братскы, а не по стѣрси/=стрсти, бѣгооуднѣ, а не своевоудне, истинно, а не лестивно, смирено, а не гордостно, любомѡдрѡно а не любопритѣлно, апсскы, а не фарисѣискы (Кенанов 2000: 197). Тези трогателни думи отразяват последната му искрица надежда за помощ от католиците и спасението на християнското население на Балканиите от османския нашественик. Те са заключителен акорд в писателското подвижничество на странника Цамблак, който си тръгва от Констанцкия събор дълбоко наскърбен и огорчен и от православни, и от католици в стремежа му за съборност в ръководството на Вселенската църква. „Нейното обединяване според „велможите на Изтока“ следва да бъде „при следното условие, разбира се: задължителният и достоен за почит път (към спасението) да бъде (близък до) обичания (за тях); за това да се свика съвет от опитни и вещи в правото лица и от двете страни, които да обсъдят въпросите за верските задължения (Първев, Банев 1980: 120).

Отчаянието му се допълва и от безчувственото отношение на Западна Европа към съдбата на православнобалканското население. „Макар и с несмътена вяра, Цамблак сигурно се е почувствал много отчужден и по човешки самотен, сред студената Западна Европа, останала безразлична, както към неговите вопли за разбирателство, така и към страданията на поробените „схизматици“ от Балканите“ (Кенанов 2014: 395–396). Той се обявява срещу нейния натиск за Уния по западен модел, под водещата роля на Рим. Далновидността на киевския и литовския митрополит му помага да осъзнае нейната пагубна същност за оцеляването на християнския свят по пътя на настъплението на Османската империя в Европа.

Безперспективността на времето, в което живее и твори митрополит Григорий Цамблак, и трагичните събития, свързани с турското настъпление на Балканите, безспорно оставят траен отпечатък върху книжовното му дело. Убеден исихаст, той не е чужд на подвижничеството, което е в основата на исихастското учение и подвига – основно задължение в практиката на тези, които го упражняват. Целта е изпитание на вярата и душевно пречистване, чрез които да се придобие Божията милост и благодат. Духът на епохата и силната гражданска ангажираност на книжовника му дават стимул да отстоява единството и равнопоставеността между католици и православни не само в своя житейски път, като висш духовник и дипломат, но и като книжовник, проповедник и оратор. Църковното единение се превръща за него в предопределеност и висша кауза на която самоотвержено отдава цялата си физическа, морална и творческа енергия.

Повечето от творбите му, най-вече ораторската му проза, са белязани от неговото влияние и засягат въпроса за целокупността на Църквата и съдържат призив за нейната неделимост. Писателското и книжовно подвижничество на скиталеца, автор на българската, руската, сръбската и румънската литература, остава неразривно свързано с разорението на родните му Балкани и съдбата на християнското население. Прозрял неспособността на висшето духовенство и на римокатолическата, и на източноправославната църква да спрат раздорите и препирните в името на цялостта на Христовата църква и спасението на християнското население в Европа, чрез своя подвижнически подвиг киевският и литовски митрополит прави опит да изкупи греховете им – високомерие, надменност, високо самочувствие. Тези прегрешения Цамбак умело свързва с мотива за Божието дълготърпение и човеколюбие в „Слово за пророк Илия“: *Изъ во не Израилъ ради единачъ, но и всѣхъ языкъ неправды и беззаконіа зра, и долготерпа краиніа ради бл҃гости, понеже чл҃колювецъ Изъ, и грѣхи ихъ понесоу кромѣ грѣха, тѣмъ оуподобл сѧ* (Кенанов 2000: 140), като припомня, че греховете не остават скрити от „Вевиждащото око“ – Бог (Петканова 2000: 46), който ги търпи поради своята благодетелност и великодушност.

В своята мисия за консолидация митрополит Григорий Цамблак остава самотник, чужденец и сред свои, и сред чужди, за да се превърне в „българина

скиталец и пришълец на Земята, на която идва, предопределен да бъде Христос проповедник и да се завърне отново с чистосъвестната си душа в небесната, Вишна Родина на човека“ (**Кенанов 2000**: 92). Така светителят успява да постигне главната цел на всеки исихаст – завръщане в изконното Отечество, Рая и да стане гражданин на Небесния Ерусалим.

БИБЛИОГРАФИЯ:

Кенанов 2000: Кенанов, Д. *Озареният Григорий Цамблак*. Велико Търново: ПИК. // **Кенанов 2000**: Kenanov, D. *Ozareniat Grigori Tsmblak*. V. Tarnovo: PIK.

Кенанов 2014: Кенанов, Д. *Страници от книжовното наследство*. Пловдив: Жанет 45. // **Кенанов 2014**: Kenanov, D. *Stranici ot knijovnoto nasledstvo*. Kenanov, D. Plovdiv: Janet 45.

Петканова 2000: Петканова, Д. *Средновековна литературна символика*. София: Време. // **Petkanova 2000**: Petkanova, D. *Srednovekovna literaturna simbolika*. Sofia: Vreme.

Първев, Банев 1982: Срещата на Григорий Цамблак с папа Мартин V на събора в Констанц през 1418 г. – В: *Търновска книжовна школа*. Т. 5. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, с. 113–126. // **Parvev, Banev 1982**: Srestata na Grigori Tsamblak s papa Martin V na sabora v Constanz prez 1418g. – V: *Tarnovska knizhovna shkola*. T, 5. V. Tarnovo: “Sv. Sv. Kiril I Metodiy”, 113–126.

Лоски 2008: *За третото устройство на Църквата*. Вл. Лоски // *Za tretoto usroisv na Tsarkvata*. VI. Loski. < [https:// www pravoslavie.bg](https://www.pravoslavie.bg) > [27.12.2008]